

անասնապահության, բնակարանաշինության, նյութական և հոգևոր կյանքի բազմաթիվ ասպարեզներում: Այդ բնակատեղիների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում առանձնացնելու և ուրվագծելու բնիկ ցեղերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման որոշակի փուլերից մեկը՝ էնեոլիթյան (պղնձաքարեդարյան) ժամանակաշրջանը, որի հիմնական էությունը տնտեսության արտադրող ճյուղերի բուռն զարգացումն է:

2. ԷՆԵՈՒԼԻԹՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Բրիչային երկրագործություն: Պատահական չէ, որ Հայկական լեռնաշխարհի էնեոլիթյան շրջանի բնակատեղիները գտնվում են ալյուվիալ հարթավայրերում, գետերի ու գետակների հունների մոտ: Հայաստանի հին երկրագործը լայնորեն յուրացրել էր ցանքատարածությունների համար պիտանի բազմաթիվ շրջաններ, նեոլիթյան ժամանակներից սկսած ծանոթ էր ոռոգման պարզունակ եղանակներին: Նա ուներ հողամշակման, բերքահավաքի և երկրագործական մթերքները վերամշակելու աշխատանքային բազմաթիվ գործիքներ, որոնցով և բնորոշվում է ժամանակի երկրագործական տնտեսության բնույթն ու մակարդակը: Բրիչային երկրագործությունը էնեոլիթյան բնիկ ցեղերի տնտեսության հիմնական ճյուղերից մեկն էր: Շամիրամ-Ալթիի, Թեղուտի, Մխու-թափայի, Քյուլ-թափայի, Աղստեհի հովտի բնակավայրերում հայտնաբերվել են ոսկրե հիանալի սրածայրեր, խոշոր անասունների սնամեջ ոսկորներից և քարից պատրաստված բրիչներ, կտրող գործիքների վանակատե ու կայծքարե դանականման ներդրվող շեղբիկներ, ինչպես նաև բազալտե աղոյիքների, սանդերի ու վարսանդների բազմաթիվ նմուշներ, որոնք բոլորն էլ օգտագործվել են հողի փխրեցման, բերքահավաքի և երկրագործական մթերքների վերամշակման աշխատանքներում: Այս գործիքների մեջ եզակի տեղ են զրավում Թեղուտի սրածայր և մասսիվ բրիչները, վանակատի շեղբից ու եզան կողոսկրից պատրաստված պահանջավոր դանակը, ինչպես նաև մանգաղի ներդիրները, որոնց բանող սայրերը հատուկ մշակման ենթարկված չեն, բայց բանեցվելով խիստ մաշվել են: Մխու-թափայի պահանջավոր դանակների ու մանգաղների ներդիրների մեջ հանդիպում են առաջին ատամնավոր կայծքարե շեղբերը, որոնք հետագա զարգացում են գտնում վաղ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում¹⁵:

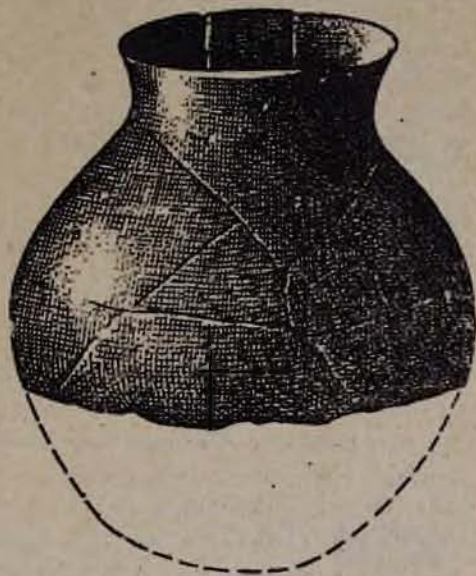
էնեոլիթյան երկրագործության մեջ, հատկապես կալսման ու փոխադրման աշխատանքների ժամանակ զգալի դեր էին կատարում բանող անասունները: Ըստ երևույթին, էնեոլիթյան, ինչպես և վաղ բրոնզեդարյան երկրագործության համար բնորոշ էին հացաբույսերի խառը ցանքերը: Յորենն ու գալին բնիկների հիմնական անդամթերքներն էին: Թեղուտի կացարաններում հում աղյուսների հարդի խառնուրդի մեջ հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ ցորենի և գարու հատիկներ:

¹⁵ Օգտագործված են Թեղուտի և Մխու-թափայի բնակատեղիներում Ռ. Թորոսյանի հետախուզական պեղումներով հայտնաբերված նյութերը:

Բացի հացաբլուրներից, բնիկներն ունեցել են նաև երկրագործական բազմաթիվ այլ կուլտուրաներ, ինչպես այդ տեսնում ենք հարավ-արևմտյան Փոքր Ասիայի ուշ նեոլիթյան բնակավայրերում, որոնք բազմաթիվ ընդհանրություններ ունեն մեր հնավայրերի հետ:

Ինչպես ուշնեոլիթյան, այնպես էլ էնեոլիթյան տնտեսության մեջ երկրագործության հետ մեկտեղ շարունակում էր զգալի դեր կատարել նաև հավաքչությունը, որը նախնադարյան հասարակության նախաէնեոլիթյան տնտեսության հիմքն էր կազմում:

Անասնապահությունը: Տեղաբնակ ցեղերի տնտեսության հիմնական ճյուղերից մեկն էր անասնապահությունը: Վերը հիշատակված բնակավայրերի բոլոր շերտերում կացարանների մեջ ու նրանցից դուրս հանդիպում են ցուլերի կամ կովերի, այծերի, ոչխարների, խոզերի ոսկորների մնացորդներ: Խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններն օգտագործվել են երկրագործության մեջ որպես քաշող ուժ և ապահովել մսի, կաթնամթերքի, կաշեգործության, մանածագործության աճող պահանջները: Հնավայրերի պեղումներով հայտնաբերված ոսկորները առայժմ լրիվ պատկերացում չեն տալիս գոյություն ունեցող կենդանիների բազմազան տեսակների, անասնապահության որոշակի մակարդակի ու տնտեսության մեջ նրա տեսակարար կշռի մասին: Կասկածից դուրս է միայն, որ տնտեսության ոչ մի ճյուղ չէր կարող համեմատվել անասնապահության հետ: Պատահական չէ, որ Հայաստանին սահմանակից Զաթալ-հույուքի բնակատեղիի (մ. թ. ա. VII—V հազարամյակներ) որմնանկարներում ներկայացված են որսի տեսարաններ և արածող անասունների հոտեր, պատերի վերին մասերն էլ զարդարված են խոշոր ցուլերի գլուխներով¹⁶: Հայաստանի լեռնե-

0 3

Էնեոլիթյան կապիտ, հաղախառն խեցեղեն.
Թեգուտ

¹⁶ Տե՛ս J. Mellaart, Earliest Civilisations of the Near East, London, 1963, էջ 77—88, նաև նույնի՝ Excavations at Çatal-Hüyük, AS, XIV, 1964, էջ 80—120:

րում նման բովանդակությամբ ժայռաքանդակ պատկերների թիվը հազարների է հասնում:

Ամենուրեք անասնապահությանը ուղեկցում էր նաև որսորդությունը, որի մասին վկայում են նախ և առաջ կայծքարե, վանակատե ու ոսկրե նետածայրերի, ինչպես նաև վայրի կենդանիների՝ ցուլերի, ձիերի, վարազների, եղջերուների ոսկորների մնացորդները՝ Առաջավոր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի V և IV հազարամյակներին մի շարք բնակատեղիներում:

Հայաստանի տարբեր շրջաններում, առանձնապես մեծ գետերի հովիտներում տնտեսության մեջ որոշ դեր էր կատարում նաև ձկնորսությունը: Թեղուտի, Նախիջևանի, Քյուլ-թափայի, Աղստևի հովտի բնակատեղիների պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են ձկան ոսկորներ:

Արհեստներ: Երկրագործության և անասնապահության զարգացմանն առնթեր առաջադիմում էին նաև նրանցով պայմանավորված ու անմիջապես նրանցից բխող արհեստները: Անասունների ոսկորներից պատրաստում էին բրիչներ, սրածայրեր, քերիչներ, բազմազան պահանջներ, ասեղներ, հերուններ, զարդասեղներ, թիականման մանր գործիքներ և այլն: Թեղուտի, Մխլու-թափայի, Նախիջևանի, Քյուլ-թափայի այս տիպի գործիքներն ու զարդերն իրենց համապատասխան զուգահեռներն ունեն Հաջիլարի, Զաթալ-հույուբի¹⁷, Զեյթունի¹⁸, Պիշիլի-թեփի¹⁹ հնավայրերում:

Բուրդն օգտագործում էին թաղիքի, մանվածքի ու գործվածքի համար, որոնց նյութին դրոշմները պահպանվել են կավե ամանների ներքին ու արտաքին մակերեսների վրա բուսական թելերից (եղինջից, կանեփից, վուշից) պատրաստված գործվածքների դրոշմների հետ միասին: Դրոշմների բազմազանությունից երևում է, որ, օրինակ, Թեղուտի բնակավայրում բրդից ու բուսական թելից պատրաստում էին տարբեր տեսակի և որակի գործվածքներ: Այս շրջանում մանածագործության գոյությունն անհերքելիորեն ապացուցվում է նաև իլիկների գլուխների առկայությամբ, որոնք պատրաստվում էին կավից, ոսկրից և խեցեղենի կլորացած բեկորներից:

Առանձնապես բարձր զարգացման էր հասել կողովագործությունը: Տարբեր տիպի կողովների, զամբյուղների, խսիրների դրոշմները ևս պահպանվել են կավե ամանների պատերին:

Մետաղամշակություն: Արհեստների մեջ նորածինը, զարմանալին և մեծ ապագա խոստացողը մետաղամշակությունն էր, որը տակավին իր առաջին, բայց հաստատ քայլերն էր անում: Մ. թ. ա. V—IV հազարամյակների պղնձե հերուններ, ասեղներ, շեղբեր, կարթեր, նետասլաքներ են հայտնաբերված Շամիրամ-Ալթի²⁰, Թեղուտի²¹, Նախիջևանի Քյուլ-թափայի²², Գեոյ-թափա-

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, տախտակ 42—43, նկ. 10, 6—7:

¹⁸ Տե՛ս В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, նկ. 5:

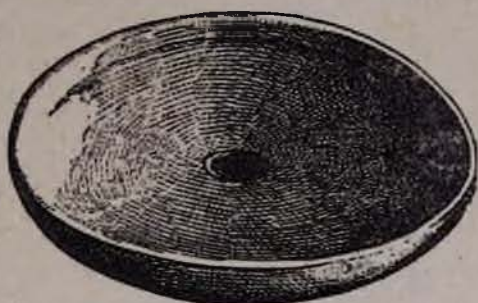
¹⁹ Տե՛ս R. N. Dyson and T. C. Joug, The Solduz valley, Iran, Pisdell Tepe, Antiquity, 1960, № 133, տախտակ III:

²⁰ Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. 1, Երևան, 1931, նկ. 34—36:

²¹ Տե՛ս Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Ռ. Մ. Թորոսյան, Հայաստանի էնեոլիթյան մշակույթի հարթի շուրջը, էջ 55:

²² Տե՛ս О. А. Абуллаев, Некоторые итоги изучения холма Кюль-Тепе, էջ 157:

յի²³ պեղումների ընթացքում, Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս՝ Կիլիկյան (Մերսին, XXIV շերտը), փոքրասիական (Չաթալ-հուլուք), Միջագետքյան և Հալաֆյան մշակույթների հուշարձաններում ևս հայտնի են բաղամաթիվ պղնձե իբրու, նրանց մի զգալի մասը կոփածո է, պարունակում է բնական կամ խառնուրդային մկնդեղի համեմատաբար մեծ տոկոս: Միջին և նոր քարի դարի որոշ ապարների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մեր հեռավոր նախնիները հնուց անտի ծանոթ էին մի քանի հանքաքարերի և չիմանալով նրանց նշանակությունը, օգտագործում էին այդպիսիներն իրենց տնտեսական կարիքների համար: Հանքաքարը, սովորական քարի նման, օգտագործվում էր հաճախ կացարանների և օջախների պատերի մեջ իբրեւ շինանյութ: Ի տարբերություն այլ հանքանյութերի, պղնձաքարն ավելի դյուրահալ է և հեշտությամբ է ենթարկվում սառը մշակման (կռվման): Այդ պատճառով էլ պղինձը դառնում է մարդկությանը ծանոթ առաջին մետաղը: Հավանական է, որ կրակի օգնությամբ մետաղն ապարից զատելու շատ կարեւոր գյուտը պատահականության և սուր դիտողականության արդյունք լինի: Օջախի պատի մեջ դրված պղնձաքարը՝ բարձր ջերմաստիճանի պայմաններում, հեշտությամբ կարող էր հալվել: Այդ դեպքում անշատված պղինձն իբրեւ ավելի ծանր նյութ, պետք է նստեր օջախի հատակին և աչք ծակեր ռարոթինակա առաջացման երևույթով: Պատահականորեն ստացված նոր նյութի՝ առաջին մետաղի հատկություններին ծանոթանալուց հետո, դժվար չէր զանազանել թե՛ պղնձի հանքաքարը և թե՛ պղնձահանքի օբսիդացած ջղերը, որոնք հաճախ գտնվում են երկրի մակերեսին և այդ պատճառով էլ անշատի շատ են օգտագործվել նախնադարյան պղնձագործների կողմից:

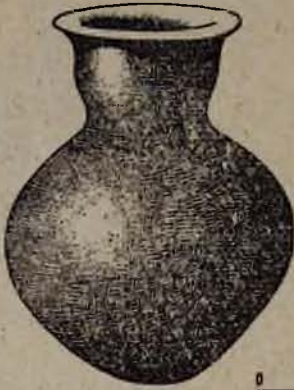
Հալաֆյան տիպի նոբախեցի աճրներ.

Բեդաւ

0 2

²³ T. Burton-Brown, Excavations in Azerbaljan, էջ 175—180.

Մետաղաձուլության ծագումն ու հաստատումը, տնտեսության ճյուղերի և հասարակական կառուցվածքի որոշակի առաջադիմական տեղաշարժերը, մյուս կողմից նյութական արտադրության մի քանի ճյուղերում ուղեկցող նյութական ավանդույթների պահպանումը լիովին իրավունք են տալիս մ. թ. ա. V հազարամյակի

Զալաֆյան տիպի երբախեցի աճրճեր.
Թեղաւտ

Ասիան և Հայկական բարձրավանդակը եղել են մետաղահանութայն ու մետաղամշակման ամենանախնական կենտրոնները, որտեղից մետաղադոյունաբերության արտադրանքը ներթափանցել է Ասորիք, Պաղեստին և Հյուսիսային Միջագետք²⁴։ Անկասկած, վաղ երկրագործական տնտեսության շրջանակներում մետաղե գործիքների կիրառումը և նրա դերն ու տեսակարար կշիռը դեռևս սահմանափակ էին։

վերջերի և IV հազարամյակի վաղ-երկրագործական մշակույթը անվանել էնեոլիթյան՝ պղնձե-քարեդարյան, մանավանդ, որ Առաջավոր Ասիայի մի շարք վայրերում մետաղի արտադրական օգտագործումը հայտնի էր տակավին մ. թ. ա. VI հազարամյակից սկսած։ Այդպիսի հուշարձանների թվին են պատկանում Զաթալ-հույուբը, որի տասը շերտերը ռադիո-ածխածնային մեթոդի օգնությամբ թվագրվում են մ. թ. ա. 6500—5700 թվականներով²⁴, և Հաշիլարը, որը ժամանակագրական տեսակետից անմիջապես հաջորդում է Զաթալ-հույուբին և իր ինը շերտերով վերագրվում մ. թ. ա. 5700—5000 թվականներին։ Հաշիլարի 6-րդ շերտից սկսած հանդիպում են պղնձաքարի հանույթի զգալի մնացորդներ²⁵։ Այլևս չենք խոսում մ. թ. ա. V—IV հազարամյակներին վերաբերող Թեփե-Սիալկի²⁶, Թեփե-հիսարի²⁷ և հալաֆյան²⁸ հուշարձանների մասին, ուր հանդիպում են մետաղե գործիքների ու զենքերի համեմատաբար զարգացած տեսակներու կարևոր է նշել նաև այն, որ մի խումբ հնագետների կարծիքով, Փոքր

²⁴ Տե՛ս J. Mellaart, Excavations at Catal-Hüyük, AS, XIV 1964, էջ 39—42։

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում։

²⁶ Տե՛ս R. Ghirshman, Fouilles de Siak, Paris, 1939, հատ. 1, տախ. XXIII—XXXIV։

²⁷ Տե՛ս E. Schmidt, Excavations at Tepe-Hissar, Philadelphia, 1937, էջ 205։

²⁸ Տե՛ս Oppenheim, Der Tell-Halaf, Berlin, 1934, նկ. 48։

²⁹ Տե՛ս A. A. Иессен, Кавказ и Древний Восток, էջ 6 և ծանոթագրությունները։

Քարե գործիքներ: Էնեոլիթյան ժամանակաշրջանի գործիքների ու զենքերի գերակշռող մասը պատրաստվում էր քարի տարբեր տեսակներից (կայծքարից, վանակատից, դիորիտից, բազալտից և այլն)՝ նեոլիթյան արտադրական ավանդույթների հիման վրա: Սակայն բուն նեոլիթյան գործիքների համեմատությամբ պղնձե-քարեդարյան ժամանակաշրջանի շինվածքները՝ պատրաստման տեխնիկայի ու ձևերի բազմազանության տեսակետից, բավականաչափ աղքատիկ էին:

Մ. թ. ա. V և IV հազարամյակների հնավայրերում հայտնաբերված մի քանի հարյուր քարե գործիքների մեծ մասը զանազան մեծություն (2—20 սմ) կտրիչների, դանակների, մանգաղների, գայլիկոնների ներդիրներ են՝ պատրաստված երկարուկ քառանկյունաձև, մասամբ եռանկյունաձև շեղքերից, որոնց բանող եզրերը սուր, անմշակ են կամ ունեն միակողմանի ու երկկողմանի նուրբ հարդարում: Համեմատաբար քիչ են նետերի կամ տեգերի եռակող ծայրերը: Քարե այս գործիքները պատրաստվում էին ամենուրեք մեծ քանակությամբ, այդ պատճառով էլ բնակատեղիներում պատրաստի գործիքները ուղեկցվում են վանակատի ու կայծքարի պրիզմատիկ միջուկներով և արտադրական բազմահազար մնացորդներով: Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր ծայրամասերում՝ Շամիրամ-Ալթիում, Մխու-Յափայի, էջմիածնի, Քյուլ-Յափայի ստորին շերտերի և այլ հնավայրերի վերը նկարագրված գործիքները էնեոլիթյան միասնական մշակույթի արգասիքներ են:

Բնորոշ է, որ այս տիպի գործիքները հանդիպում են Զաթալ-Հուլուքի³⁰ և Հաջիլարի³¹ վերին և Հասունայի³² ու Հալաֆի³³ ստորին (3—5-րդ) շերտերում, որոնք շերտագրական ու ժամանակագրական հստակ պատկեր են ներկայացնում:

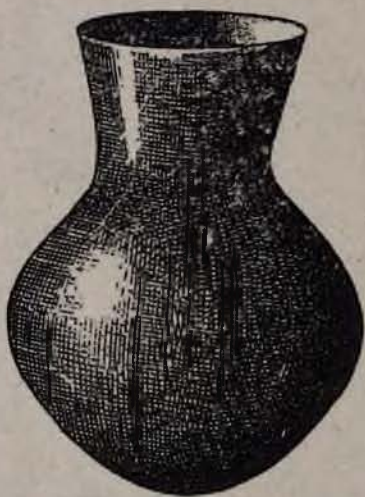
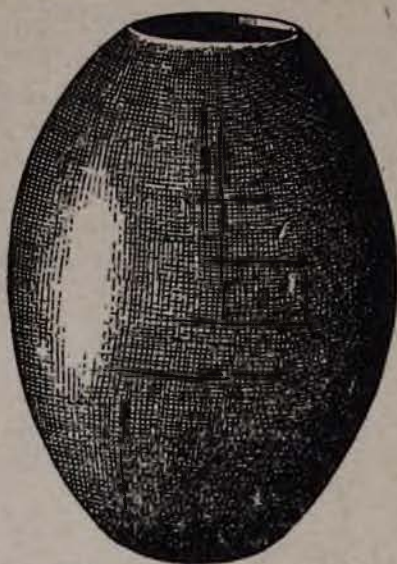
Այսպիսի ընդհանրություններ նկատվում են նաև ոսկրե գործիքների, խեցեղենի ու նյութական կուլտուրայի այլ առարկաների համադրության ընթացքում: Հղկված դործիքներն ու զենքերը համեմատաբար քիչ են: Շամիրամ-Ալթիի, Թեղուտի, Քյուլ-Յափայի և այլ հուշարձանների պեղումներից հայտնի են փոքր չափի բազալտե աղորիքներ և տրորիչներ, մուրճեր, սեպաձև կացիչներ կամ բրիչներ, մարմարանման ավազաքարից ու բազալտից պատրաստված տանձաձև, կլոր, կիսագնդաձև գուրգեր՝ կենտրոնական անցքով, ուղղանկյուն փոքրիկ տախտակներ, իլիկի կրկնակոնաձև կամ կլոր գլուխներ և այլն, և այլն: Շամիրամ-Ալթիի պեղումների ընթացքում ձեռք են բերվել նաև հղկված կայծքարից պատրաստված եզակի փոքրիկ դանակներ: և դիորիտի դանգվածից շինված մի փոքրիկ քարե կացին՝ եղջյուրե կոթի վրա ամրացված: Գործիքների ու զենքերի այս տեսակները հայտնի են ողջ Արևելքում: Դրանք առանձնապես զարգացել և լայնորեն տարածվել են Հայկական լեռնաշխարհի մ. թ. ա. III հազարամյակի բնակավայրերում:

³⁰ Տե՛ս J. Mellaart, Excavations at Catal-Hüyük, AS, XIV, 1964, տախտակ 47—49.

³¹ Նույնի հաշվետվությունները Հաջիլարի մասին տե՛ս Excavations at Haçilar, AS, VIII, 1958, էջ 127—153, IX, 1959, էջ 51—55, X, 1960, էջ 67—104, XI, 1961, էջ 35—75.

³² Տե՛ս Safar, Tell Hassuna, JNES 1945, IV, № 4, նկ. 26.

³³ Տե՛ս Oppenheim, Der Tell-Halaf, նկ. 48.

0 3

Խեցեգործություն: Էնեոլիթյան Հայաստանի նյութական արտադրության բնագավառներից մեկն էլ խեցեգործությունն էր, որի բուռն զարգացումը պայմանավորված էր երկրագործության և անասնապահության ընդհանուր վերելքով: Չունենալով հազարամյակների արտադրական փորձ ու ավանդույթներ, V—IV հազարամյակներում խեցեգործությունը Առաջավոր Ասիայում և Կովկասում արագորեն հասավ զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակի: Գունազարդ ու հասարակ խեցեղենի տարբեր տեսակները հարյուրամյակների ընթացքում հաջորդաբար փոխարինում էին իրար՝ կապված արտադրության զարգացման, նյութական մշակույթի այս կամ այն օջախի բուռն առաջադիմության, մշակութային փոխառումների ու փոխադեցությունների, ցեղային տեղաշարժերի, փոխանակության և այլ երևույթների հետ:

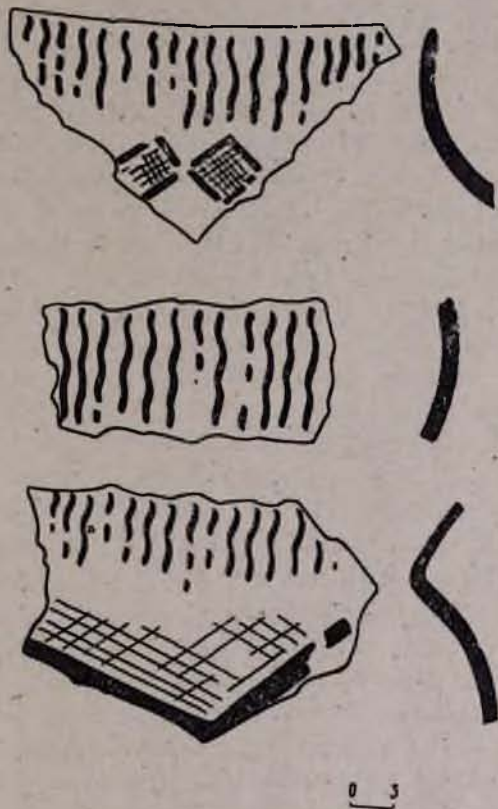
Տավրոսն ու Ռշտունյաց լեռները, Եփրատը, Տիգրիսն ու Կովկասյան լեռնաշղթան, երբեք անանցանելի արգելքներ չեն եղել մշակութային տեղաշարժերի ու փոխադեցությունների ճանապարհին: Խարբերդ—Մալաթիայի շրջանները Հյուսիսային Միջագետքի, Ամուկի (Անտիոքի) հովտի և Կիլիկիայի հետ կապվում են Եփրատ գետով, որը հասսունյան և հալաֆյան արտադրանքի ներթափանցման գլխավոր ուղին էր: Հեքիմհանի մոտ՝ Մալաթիայի ու Սեբաստիայի ճանապարհին, Արգուվանում, Հինձորում (Խարբերդից 11 կմ արևմուտք) հանդիպում են հասսունյան, հալաֆյան և մերսինյան տիպերի գունա-

Օրևյայան աիպի ներախեցի անոթներ. Փեղատ

զարդ խեցիների բնորոշ օրինակներ, որոնք աներկբայորեն ցույց են տալիս, որ Խարբերդի դաշտավայրը, Մալաթիայի, Արգուվանի, Հեքիմհանի միջև ընկած տարածությունները Հյուսիսային Ասորիքի և Միջագետքի հետ պատմական շփման մեջ են եղել մ. թ. ա. V հազարամյակի ընթացքում:

Արարատյան դաշտավայրի ծայր հարավ-արևելյան հուշարձանները որոշակի զուգահեռներ ունեն ինչպես միջագետքյան, այնպես էլ Պարսկահայքի մերձուրմյան շրջանների հետ (Գեոյ-թափա, Պիշիլի-թափա), իսկ Մուզան—Ղարարաղի ծայրամասային մարդը կապվում է, ըստ երևույթին, մի կողմից Արարատյան, մյուս կողմից՝ Հյուսիսային Կովկասի դաշտատանյան շրջանների հետ։ Թեղուտի երկրագործական բնակավայրում բնորոշ տեղական կերամիկայի հետ երբեմն հանդիպում են ինչպես հալաֆյան, այնպես էլ օբեյդյան (IV հազարամյակի) մշակույթներին բնորոշ խեցեղենի տեսակներ։ Խեցեղենի վերջին և IV հազարամյակին։

Սակայն կավի ամանների արտադրության մեջ գլխավորը տեղական կերամիկան էր, որը տարբեր ժամանակներում և տարբեր վայրերում առանձնահատուկ երանգներ ու յուրահատկություններ է ունեցել։ Այսպես, Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում (Խարբերդ, Մալաթիա, Բալու, Հինձոր, Հեքիմհան) գերակշռում է բաց մակերեսով և կարմիր նախշազարդով կոպիտ ու ոչ լրիվ թրծված խեցեղենը, ինչպես և հասարակ, ոչ գունազարդ կերամիկան։ Ալբիստանում՝ Եփրատից արևմուտք, Մալաթիայից հյուսիս, գերակշռում է ավելի գորշ փայլեցված խեցեղենը. կան նաև եղջերվենագույն արտադրանքի նմուշներ, որոնք համադրվում են Մարաշի հարթավայրի կերամիկայի հետ և տարածվում Արևելքում՝ մինչև Արծն—Կարնո շրջանը³⁴։

Հաղպատն «տեֆաթիլային» տիպի գունազարդ խեցեղեն. Թեղուտ

Արևելյան Հայաստանի՝ մ. թ. ա. IV հազարամյակին պատկանող խեցեղենի արտադրության մեջ նկատվում են տեխնիկական առաջընթացի շատ գծեր, թեև արտաքնապես այն քիչ է փոխվում։ Արարատյան դաշտավայրի ու ներկայիս Ադրբեջանի արևմտյան շրջանների հուշարձաններում բաց մակերեսով կերամիկայի հետ մեծ մասամբ հանդիպում է կարմիր կամ վարդագույն մակերեսով, սև, շագանակագույն, կարմիր նախշերով զարդարված խեցեղեն։

³⁴ Արևմտահայաստանյան վաղ խեցեղենի դասակարգումը տե՛ս C. A. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age, էջ 137—161.

վանի երկրագործական օաղիսի խեցեգործների արտադրանքը, որ ծագում է Շամիրամ-Ալթիի եռաշերտ բնակավայրերից, և համապատասխանորեն ընդգրկում է նյութական մշակույթի զարգացման հաջորդական երեք փուլերը, մի տեսակ կասող ողակ է հանդիսանում մի կողմից Միջագետքի, Արևմտյան ու Արևելյան Հայաստանի և մյուս կողմից Իրանական սարահարթի ժամանակագրորեն տարբեր հուշարձանների միջև³⁵։ Ինչպես վերը նշվեց, Շամիրամ-Ալթիի ստորին շերտի համար բնորոշ է փայլեցված գունազարդ կերամիկան, որն իր գերազանց որակով չի տարբերվում միջագետքյան նմուշներից և ստույգ զուգահեռներ ունի Արարատյան դաշտի Թեղուտի և Նախիջևանի Քյուլ-թափայի բնակավայրերի կավե գունազարդ ամանեղենի հետ։ Խոսքը գնդաձև, փոքր կամ միջին ծավալի երկարավիզ, նրբախեցի սափորների մասին է, որոնց արտաբին, երբեմն էլ ներքին մակերեսները զարդարված են կարմրափայլ եռանկյունի շեվրոններով ու շեղանկյուններով, ուղղաձիգ գծերով ու պուտե-րով, այսպես կոչված «քայլող» գրվագանախշերով։ Շամիրամ-Ալթիի երկրորդ շերտն իր փայլեցված, չգունազարդված խեցեղենով զուգահեռներ է գտնում Թեղուտի և Նախիջևանի Քյուլ-թափայի բնակատեղիներում։ Նրա վերջին էնեոլիթյան հորիզոնը բնորոշվում է հարդախառն կերամիկայով, որը զարդարված է անփայլ կարմիր ներկի ալիքավոր գծերով։ Նույն տիպի խեցեղենի գունազարդ ու աննախշ տեսակներ հանդիպում են ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհում՝ Տարոնից մինչև Արարատյան դաշտ ու Մուղան-Ղարաբաղի տափաստանը։ Անդրկովկասի սահմաններից դուրս էլ այն տարածվում է Դաղստանի և Պարսկահայքի մերձուրմյան շրջաններում (Գեոյ-թափա)։

Ուսումնասիրողների մի զգալի մասը, հենվելով խեցեղենի զարդանախշերի նմանության վրա, պնդում է, թե ալիքավոր գրվագանախշով հարդախառն խեցեղենը ծագում է Իրանի Սիլակ—3, կամ Թեփե-հիսար—1 մշակույթներից։ Սակայն միանգամայն հնարավոր է, որ Հայկական լեռնաշխարհի և Արևմտա-իրանական սարահարթի խեցեղենի արտադրությունը ունեցած լինի միասնական, ավելի նախնական մի ակունք, որից սնված լինեն ժամանակագրորեն համընկնող կամ նախորդող ու հաջորդող մշակույթի օջախները, մասնավաճ, որ իրանական կավանոթներն իրենց ձևերով ու զարդանախշերի մոտիվների զգալի մասով չեն զուգահեռում Հայկական լեռնաշխարհի կամ լեվանտական աշխարհի խեցեղենին։ Այս կապակցությամբ ճշգրտման կամ վերանայման կարիք ունի գիտական շրջաններում լայնորեն տարածված այն թեզը, ըստ որի Շամիրամ-Ալթիի 3-րդ շերտում շոշափելի ձևով արտահայտված միջագետքյան մշակութային աղբյուրները հետագայում փոխարինվում են իրանական ազդեցություններով, և հյուսիս-իրանական մշակութային գոտին մ. թ. ա. IV հազարամյակի վերջում տարածվում է Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե ողջ տերիտորիայի վրա։

Առանձնապես կարևոր է այն հանգամանքը, որ Թեղուտի բնակավայրում ալիքավոր զարդանախշերով կերամիկան ուղեկցվում է խեցեղենի հալաֆյան և

³⁵ Շամիրամ-Ալթիի խեցեղենը տե՛ս Խ. Սամսելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. 1, էջ 134—136, նկար 41—45։

դերազանցապես օբեյիդյան տիպերով, որոնք, անկասկած, վերաբերում են ավելի վաղ ժամանակների, քան Թեփե-Սիպլի 3-րդ շերտը³⁶:

Կավանդների ձևերի մեջ գերակշռում են տարբեր մեծության ու խորության կիսագնդաձև կամ բաց քեղանները, տակառաձև անոթները, երկարավիզ սափորները, ծակոտկեն կողերով կրակարաններն ու սաջերը, բաց դեղնավուն կարասները և վաղ բրոնզեդարյան սև խեցեղենի մի քանի նախատիպեր, որոնք իրանական հարդախառն խեցեղենի հետ կապվում են միայն պատրաստման տեխնիկայով. իսկ այս կարող էր շատ ընդհանուր լինել ողջ Արևելքի համար, որտեղ բրոնզի դուրգերին ու վառարաններին զուգընթաց լայնորեն կիրառվում էին նախնադարյան արհեստների պարզունակ ավանդույթներն ու հնարքները:

Առաջավոր Ասիայի և Հայաստանի նյութական արտադրության մեջ դիտվող սերտ կապերն ու համագործակցությունը պարարտ հող էին ստեղծում այս շրջաններում մշակութային և տնտեսական զարգացման այնպիսի մակարդակի համար, որի նմանը չէր դիտվում հին քաղաքակրթության և ոչ մի օջախում: Հյուսիս Միջագետքյան և Հայաստանյան հզոր օջախներին են պատկանում մետաղածուլության, խեցեգործության, անիվի, բրուտագործական դուրգի, կուտուրական հացարույսերի մշակման և մի ամբողջ շարք այլ կարևոր հայտնագործությունների պատիվը, հայտնագործություններ, որոնք մուծվեցին համամարդկային մշակույթի գանձարանը: Այս տարածությունների վրա բնակվող ցեղերի ստեղծած մշակույթը, ինչպես Գորդոն Չայլզն է գտնում, իր պատկառելի հնությունը և արժանիքներով կարող է մրցել հարավային Միջագետքի ու Նեղոսի հովտի հնագույն մշակույթների հետ:

Երկրագործության, անասնապահության, արհեստների զարգացումը հրամայական տեղաշարժեր պիտի առաջացնեին նաև հասարակական կյանքում: Կասկած չկա, որ այս պայմաններում մայրիշխանական տոհմական համայնքը իր տեղը զիջում է հայրիշխանական հասարակական կազմավորումներին, տեղի է ունենում տոհմերի ու ցեղերի հետագա կոնսոլիդացում, ցեղային ժամանակավոր հզոր միությունների կազմավորում: Հայկական լեռնաշխարհում սկզբվում է որոշակի ցեղերի ու ցեղախմբերի էթնիկական բյուրեղացման բացառիկ կարևոր պրոցեսը:

³⁶ Առաջավոր Ասիայի վաղ խեցեգործության պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունը տե՛ս A. Perkins, The comparative archaeology of Early Mesopotamia գրքում: